

DOMINIKA NAROŻNA

 [HTTPS://ORCID.ORG/0000-0001-9877-1185](https://orcid.org/0000-0001-9877-1185)
DOMINIKA.NAROZNA@AMU.EDU.PLUniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Nauk Politycznych i Dziennikarstwa
Zakład Dziennikarstwa

Bernard Chrzanowski jako ludowy działacz oświatowy

Bernard Chrzanowski
as a folk educational activist

Streszczenie: Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie postaci Bernarda Chrzanowskiego z perspektywy jego działalności jako ludowego działacza oświatowego. Stąd autorka publikacji analizuje jego aktywność społeczną, kładąc nacisk na te elementy jego życia, które przyczyniły się do określenia go takim mianem. Opisuje jego ścieżkę edukacyjną oraz prezentuje osiągnięcia w zakresie oświaty, w tym sprawowanie przez niego funkcji pierwszego kuratora Okręgu Szkolnego Poznańskiego. Przedstawia jego zaangażowanie w działalność Towarzystwa Wykładów Ludowych im. Adama Mickiewicza oraz Towarzystwa Czytelni Ludowych. Wykorzystuje do tego metodę historyczną oraz analizę zawartości treści materiałów źródłowych. Na zakończenie prezentuje porównania polityczne B. Chrzanowskiego, chcąc wykazać zależność pomiędzy tego typu działaniem a aktywnością społeczną tej postaci w zakresie edukacji ówczesnej polskiej wsi. Badaczka na łamach artykułu odpowiada na pytania: Co było motorem napędowym do aktywności B. Chrzanowskiego? W jakiego rodzaju inicjatywach na rzecz edukacji brał udział ten człowiek? Jakie działania podjęte przez B. Chrzanowskiego przesądzą o możliwości określenia go mianem ludowego działacza oświatowego? W celu uzyskania odpowiedzi na nie autorka sięga zarówno do źródeł archiwalnych czy piśmiennych, jak i do monografii oraz artykułów naukowych, które jednak w sposób nikły odnoszą się do eksplorowanego zagadnienia. Stąd poruszony temat zyskuje na wartości.

Słowa kluczowe: Bernard Chrzanowski, oświata, Towarzystwo Wykładów Ludowych im. Adama Mickiewicza, Towarzystwo Czytelni Ludowych, kurator Okręgu Szkolnego Poznańskiego

Summary: The aim of this article is to present the figure of Bernard Chrzanowski from the perspective of his activities as a folk educational activist. Hence, the author of the publication analyzes his social activity, emphasizing those elements of his life that contributed to defining him with this name. It describes his educational path and presents his achievements in the field of education, including his function as the first curator of Poznań School District. It presents his involvement in the activities of the Folk Lecture Society, Adam Mickiewicz and the People's Reading Society. For this purpose, it uses the historical method and content analysis of source materials. Finally, it presents the political actions of B. Chrzanowski, wanting to demonstrate the relationship between this type of action and the social activity of this figure in the field of education in the Polish countryside at that time. In this article the researcher answers the questions: What was the driving force behind B. Chrzanowski's activity? What kind of initiatives for education did he take part in? What actions taken by B. Chrzanowski determine the possibility of calling him a folk educational activist? In order to obtain answers to these questions, the author reaches for archival and written sources, as well as monographs and scientific articles which, however, refer only slightly to the issue explored. Hence, the topic raised gains in value.

Keywords: Bernard Chrzanowski, education, Adam Mickiewicz Society of Folk Lectures, People's Reading Society, curator of the Poznań School District

Wprowadzenie

Życie w wielkopolskich wsiach na przełomie wieków XIX i XX nie stwarzało odpowiednich warunków sprzyjających rozwojowi nauki czy kultury polskiej. Szkolnictwo było konsekwentnie niemczone. Język polski wyparto z urzędów. Szalała cenzura prewencyjna i represyjna nie tylko książek, lecz także luźnych wierszyków i obrazków¹. Stworzono „paragraf kagańcowy”². „Przeciw Polakom pracował podoficer, każdy urzędnik od woźnego do ministra, sędzieja, właściciel ziemski, rzemieślnik i ksiądz”³. W takich czasach przyszło żyć Bernardowi Chrzanowskiemu – polskiemu działaczowi politycznemu i społecznemu, adwokatowi, kuratorowi szkolnemu,

1 Zob.: B. Chrzanowski, *Nasze położenie kulturalne w zaborze pruskim. Przemówienie na wiecu „Straży” w Poznaniu 20-go czerwca 1905 r.*, Poznań 1905, s. 4–8.

2 Zapis w niemieckiej ustawie o stowarzyszeniach (Vereinsgesetz) z dnia 19 IV 1908 r. (§ 12), przewidujący nakaz odbywania zgromadzeń publicznych wyłącznie w języku niemieckim. Zob.: *Vereinsgesetz vom 19. April 1908*, [w:] *Deutsches Reichsgesetzblatt 1908*, Bd. 18, s. 151.

3 Z. Zalewski, *Koniec niewoli (od r. 1890 do dni naszych)*, „Roczniki Historyczne” 1925, t. 1, s. 198–225.

prezesowi Związku Sokołów Wielkopolskich, senatorowi IV kadencji w Drugiej Rzeczypospolitej (1935–1938)⁴, ludowemu⁵ działaczowi oświatowemu.

B. Chrzanowski urodził się 27 VII 1861 r. w Wojnowicach (obok Buku) na ziemi wielkopolskiej. Jego ojciec – Kazimierz Chrzanowski – był administratorem dóbr Rogera hr. Raczyńskiego; podczas pobytu za granicą poznał przyszłą żonę – Bronisławę – córkę słynnego skrzypka Karola Lipińskiego. Od początku rodzinie przyświecały idee patriotyczne. W czasie powstania styczniowego K. Chrzanowski niósł pomoc powstańcom. Ostrzeżony o groźbie aresztowania uciekł z Księstwa Poznańskiego do Saksonii, a następnie do Bawarii. Matka – Bronisława – wpajała małemu synowi Bernardowi „różnice między Polakiem a Niemcem”⁶.

Po śmierci Raczyńskiego K. Chrzanowski w 1866 r. zakupił niewielkie gospodarstwo w sąsiedniej do Wojnowic wsi – Szewce. Pobyt w tej miejscowości wyrobił na trwałe ślady w pamięci B. Chrzanowskiego⁷. Po stracie ojca w 1871 r. przeniósł się on wraz z matką do Poznania, gdzie rozpoczął naukę wstąpieniem do drugiej klasy gimnazjum humanistycznego im. Marii Magdaleny. Ten okres zbiegł się z silną akcją germanizacyjną szkół polskich, prowadzoną przez rząd pruski. Celem jej było niemczenie dzieci i młodzieży. Jednak wśród młodzieży polskiej rosło poczucie narodowe. B. Chrzanowski tylko przez pierwsze dwa lata odbywał zajęcia w języku polskim (następnie w niemieckim). Jednak uzupełniał on wiedzę z historii i literatury polskiej w tajnym kole im. Tomasza Zana. Z perspektywy czasu tak wspominał ten czas: „Najmilsze były uroczystości, szczególnie wiosenny obchód 3 Maja. Żywo pamiętam, jak raz zasnęłam rano, hen za Kobylepole dla lasu na znaną polanę, na zboczu lekkiego wzgórza, otoczoną lasem oraz w dole rozeslaną łąkę ze strumieniem. U góry przewodniczący mówca, a u ich stóp leżeli i siedzieli zebrani”⁸.

Dzięki otrzymanemu stypendium Towarzystwa Pomocy Naukowej im. Karola Marcinkowskiego B. Chrzanowski podjął w 1890 r. studia w Krakowie na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego⁹. Studia historyczne otworzyły przed nim nowy świat. Swoboda polskości, możliwość poświęcenia się własnym zainteresowaniom były dla niego motorem napędowym dla wytężonej pracy. Jednak ze względów

4 G. Łukomski, *Bernard Chrzanowski (1861–1944). Biografia Polaka zachodniokresowego*, Poznań–Opalenica 2005, s. 99–112.

5 Pod pojęciem „ludowy działacz oświatowy” autorka rozumie aktywistę funkcjonującego na rzecz edukacji ludzi zamieszkujących prowincję, czyli wsie i małe miasta.

6 Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, rkps 1375, B. Chrzanowski, *Wspomnienia*, cz.1, 2, s. 13.

7 Ibidem, s. 14.

8 Ibidem, s. 58–60.

9 A. Wątor, *Bernard Chrzanowski i jego relacja o pracy w Lidze Narodowej*, „Historia Slavorum Occidentis” 2023, nr 37, s. 94.

finansowych niedane było mu ukończyć tego kierunku. Przeniósł się na Wydział Prawny. Pisał wówczas: „Uprzytomniłem sobie [...], że nie mam przecież podstaw majątkowych, aby być historykiem – uczonym, a nie być z zawodu nauczycielem, a przecież w zaborze pruskim posady nauczyciela gimnazjalnego w Wielkopolsce jako Polak nigdy nie otrzymałbym, chyba gdzieś daleko na zachodzie Niemiec, a przecież nie chcę opuścić Wielkopolski”¹⁰.

Po rocznym pobycie w Krakowie B. Chrzanowski przeniósł się na Wydział Prawny Uniwersytetu Berlińskiego. W akademickim środowisku spotykał się z rodakami, którzy skupiali się w Towarzystwie Naukowym Akademików Polaków. Egzamin referendarski, składany w Berlinie przed komisją najwyższego sądu pruskiego, zdał w 1885 r. Wtedy rozpoczyna się okres zwany przez niego „wygnaniem”. Spędził go w Saksonii w środowisku niemieckim. Praktykę sądową rozpoczął w sądzie najniższej instancji w Torgau nad Łabą. Po półrocznym pobycie przeniesiono go do Stendal, gdzie pracował w sądzie krajowym II instancji. Następnie usadowiono go w Wittenberdze, a stamtąd przeniesiono do uniwersyteckiego miasta Halle nad Salą. Tam wykorzystał okazję do uzupełnienia swoich studiów ekonomicznych. Napisał pracę dotyczącą statystyki miasta.

Po zdaniem przez B. Chrzanowskiego egzaminie asesorskim skończył się dla niego okres kształcenia. W 1890 r. powrócił do Poznania, gdzie podjął się prywatnej praktyki adwokackiej (bronił m.in. uczniów i studentów oskarżonych o przynależność do tajnych organizacji patriotycznych, np. w procesie poznańskim w 1901 r. oraz procesie gnieźnieńskim w roku 1903)¹¹.

Działalność oświatowa

B. Chrzanowski działalność oświatową łączył w zaborze pruskim ze sprawą narodową. Stał na stanowisku, iż systematyczna praca oświatowa podniesie świadomość mas ludowych, wychowa je w duchu solidaryzmu społecznego. Po powrocie do Poznania został członkiem szeregu polskich towarzystw, w których właściwy cel stanowiła walka z germanizacją. Dążył do objęcia pracą oświatową wszystkie warstwy społeczeństwa.

Początki oświatowej pracy B. Chrzanowskiego wiążą się z działaniami na rzecz Towarzystwa Przyjaciół Wzajemnego Pouczania się oraz Opieki nad Dziećmi „Warta”¹². Nie został on jednak jego członkiem, gdyż organizacja ta skupiała jedynie kobiety.

10 Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, rkps 1375, B. Chrzanowski, *Wspomnienia...*, s. 31.

11 Zob.: T. Woner, *Bernard Chrzanowski (1861–1944), adwokat poznański*, „Palestra” 1974, nr 10, s. 76–78.

12 Towarzystwo powstało w 1894 r. – w setną rocznicę powstania kościuszkowskiego.

Pracował na jej rzecz od 1894 r. jako doradca, udzielając jej członkiniom m.in. porad prawnych. W ramach tego jawnego towarzystwa zorganizowano tajną szkołę. System polegał na tym, że każda ze zgłoszonych kobiet uczyła u siebie w domu od dwóch do kilkorga dzieci. W ramach towarzystwa stworzono specjalną sekcję pedagogiczną, której członkowie opracowali program nauczania, a wizytujący inspektorzy nadzorowali procesy edukacyjne. B. Chrzanowski współtworzył czytelnie dla dzieci, wygłaszał popularnonaukowe prelekcje, wyjeżdżał z młodzieżą do Krakowa w celu rozbudzenia u niej poczucia narodowej tożsamości i nawiązania ponaddzielnicowych kontaktów¹³. W 1889 r. rozpoczęły się represje skierowane przeciw towarzystwu m.in. w postaci mandatów karnych. Wobec powyższego B. Chrzanowski złożył skargę przed Najwyższy Sąd Administracyjny w Berlinie. „Ten orzeczek jednak, że nie jest kompetentny w tych sprawach, że rozstrzygnąć może w nich jedynie minister oświaty, do którego można się udać jedynie w drodze zażalenia i że rozstrzyga on ostatecznie”¹⁴.

Z Towarzystwem Przyjaciół Wzajemnego Pouczania się oraz Opieki nad Dziećmi „Warta” B. Chrzanowski związany był w ciągu pierwszych dziesięciu lat jego istnienia. Później więzi te rozluźniły się, choć nie ustały, chociażby za sprawą jego członkini – Józefy Augusty z domu Wężyk, która została jego żoną. Poza tym miał on dobre relacje z przewodniczącą „Warty” (od 1900) – Anielą Tułodziejską, którą cenił m.in. za wytrwałość w pracy i energię. We wspomnieniach napisał: „Porozumiewaliśmy się nieustannie, nieraz w najdrobniejszych sprawach”¹⁵.

B. Chrzanowski po osiedleniu się w Poznaniu angażował się m.in. w działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. W lipcu 1890 r. został jego prezesem. Swoją działalność w tej organizacji zawarł w książce *Z niewoli do wolności*¹⁶. Był obrońcą „Sokoła” i jego członków w procesach sądowych. Napisał: „Organizacja nasza rozwija się dzięki pracy i dzielności prostych a zacnych dusz, pracowników od rzemiosła, robotników we fabrykach i kopalniach, dzięki ludowi”¹⁷. W 1905 r. z jego inicjatywy rozszerzono działania towarzystwa o krzewienie oświaty narodowej wśród młodzieży. Sam opracował program kształcenia, ustalił spis lektur, ustawicznie dawał wskazówki innym w tym zakresie. Typem idealnego Polaka dla sokolstwa został obrany Tadeusz Kościuszko.

13 Zob.: B. Chrzanowski, *Dziesięć lat tajnych wycieczek młodzieży z zaboru pruskiego do Krakowa 1905–1914*, „Niepodległość” 1931, z. 2, s. 241–247.

14 Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, rkps 1375, B. Chrzanowski, *Wspomnienia...*, s. 75.

15 Ibidem, s. 74.

16 B. Chrzanowski, *Z niewoli do wolności. Z dziejów Związku Sokolów Polskich w państwie niemieckim*, Poznań 1929, s. 54.

17 Ibidem, s. 55.

W rozumieniu B. Chrzanowskiego, idea „Sokoła” polegała nie tylko na odbywaniu ćwiczeń, choć bardzo tę formę działalności popierał, lecz także na krzewieniu ducha patriotyzmu. Ćwiczenia były jedną z dróg wiodących do celu – odrodzenia narodowego i niepodległości Polski. Pisał on: „Miłuję Sokoła, bo przysparza synów ojczyźnie [...], że tak wśród najuboższym mieniem i duchem krzesi iskrę, zapala płomień miłości ojczyzny. Wychodzą z tej rzeszy – nowi synowi Polski”¹⁸. Warty podkreślenia jest fakt, iż z szeregow tej organizacji wywodzili się późniejsi powstańcy wielkopolscy. B. Chrzanowski żył się z nią (przez 30 lat pełnił w niej funkcję prezesa) i pozostawił na niej własne piętno¹⁹.

Towarzystwo Wykładów Ludowych im. Adama Mickiewicza

Warunkiem prowadzenia skutecznej walki narodowej z zaborcą, a jednocześnie podstawowym zadaniem inteligencji polskiej w zaborze pruskim, było według B. Chrzanowskiego – szerzenie oświaty wśród ludu. W tym celu zorganizował w 1896 r.²⁰ wykłady dla ludu, które miały zastąpić polską szkołę, stać się źródłem wiedzy o Polsce i jej kulturze. Obywały się one regularnie w starej sali Bazaru, co drugą niedzielę (od września do kwietnia). Prowadzone były z czterech dziedzin: nauk społecznych, przyrodniczych, historii z etnografią oraz literatury. B. Chrzanowski tak opisywał ich organizację:

Oplaty od wstępu, dozwolonego każdemu, nie pobierano; umieszczono tylko przy wejściu puszkę do datków dobrowolnych na pokrycie kosztów najmu sali; datki te nie wynosiły jednak nawet przy kilkuset słuchaczach nieraz więcej niż kilka marek, a zmniejszały się co rok. Wydatki pokrywano dlatego przeważnie z dochodów nadzwyczajnych i ze szczupłych składek członków. Z czynszu za salę Dyrekcja Bazaru za jedno półrocze łaskawie zrezygnowała. Wszyscy prelegenci wykładali bezinteresownie [...]. Liczba słuchaczy była zwykle bardzo znaczną; stara sala Bazaru zdolna pomieścić przeszło 600 osób czasem wszystkich objąć nie mogła²¹.

18 B. Chrzanowski, *Miłuję Sokoła*, [w:] *Srebrna Księga Sokola Poznańskiego 1886–1911*, Poznań 1911, s. 65–66.

19 T. Powidzki, *Sokół Wielkopolski w dążeniu do niepodległości. Z dziejów Związku Sokółów Polskich w państwie niemieckim*, Poznań 1934, s. 30.

20 W 1899 r. Towarzystwo Wykładów Ludowych im. Adama Mickiewicza na Miasto Poznań przekształciło się w Komitet Odczytów Ludowych im. Adama Mickiewicza. B. Chrzanowski znalazł się w gronie jego założycieli.

21 *Dziesięć lat Towarzystwa Wykładów Ludowych im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, za Tow. Wykl. Ludowych im. Ad. Mickiewicza Bernard Chrzanowski, Poznań 1910, s. 4.

B. Chrzanowski dużo pracy wkładał w przygotowanie wykładów. Odpowiadał on za logistykę, sugerował tematy, zapraszał wykładowców²², stając niejednokrotnie osobiście w tej roli. Zawsze wybierał prelegentów o wzorowej postawie narodowej i głębokiej wiedzy, wychodząc z założenia, że „kto chce lud oświecać, musi znać i lud i cały nowoczesny aparat władzy”²³. Zalecał, by wykład był mówiony interesująco, barwnie i żywo. Sam najchętniej wykladał historię Polski i literaturę. Jednak chcąc uniknąć konfliktu z władzami pruskimi, przeciwny był nawiązywaniu w wystąpieniach do współczesności i podkreślanu patriotyzmu. Mimo wielkiej ostrożności w dobrze tematów i ich referowaniu – władze policyjne w 1908 r. zakazały prowadzenia ich w języku polskim. Przyczyną była znowelizowana ustawa o stowarzyszeniach, która weszła w życie w kwietniu tegoż roku. Jej 12. paragraf²⁴ nawiązywał do odbywania zebrań publicznych tylko w języku niemieckim. Wówczas B. Chrzanowski odwołał się do sądu i wszczął proces, który zakończył się dla niego pomyślnie. Sąd Najwyższy w Berlinie w tym przypadku wydał zezwolenie na dalsze prowadzenie wykładów w języku polskim. Stąd w 1910 r. postanowił on wznowić działalność tej organizacji. Jednak w celu uniknięcia dublowania jej działalności z pracami Towarzystwa Czytelni Ludowych, stworzył z niej sekcję odczytową w tym drugim, nad którą objął opiekę. Inicjatywa Towarzystwa Wykładów Ludowych im. Adama Mickiewicza była pierwszą tego typu aktywnością w zaborze pruskim.

Towarzystwo Czytelni Ludowych

Towarzystwo Czytelni Ludowych (TCL) było dla B. Chrzanowskiego drugą bardzo ważną placówką oświatową. Powołano je w Poznaniu w 1880 r., jako kontynuatora Towarzystwa Oświaty Ludowej. Na rzecz tej organizacji B. Chrzanowski działał od 1898 r. do 1939 r. Był wieloletnim prezesem zarządu, przewodniczącym komisji do spraw odczytowych i komisji Uniwersytetów Ludowych. Współpracował z organem prasowym towarzystwa – pismem „Szkoła Ludowa” (1906–1909)²⁵.

Na początku nie został on jednak życzliwie przyjęty przez starych działaczy towarzystwa (np. przez wiceprezesa – Stanisława Jerzykowskiego). Widzieli oni w nim zwolennika reform, którym byli przeciwni. Z kolei ten, od dawna doceniając znaczenie tej instytucji w popularyzowaniu polskiej książki, dostrzegał konieczność jej przebudowy. Po raz pierwszy wyartykułował to na walnym zebraniu TCL w 1904 r.

22 Najczęściej spotykanymi wykładowcami byli: Bolesław Krysiwicz, Paweł Gantkowski, Jan Nepomucen Szuman.

23 Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, rkps 1375, B. Chrzanowski, *Wspomnienia...*, s. 137.

24 *Vereinsgesetz vom 19. April 1908...*

25 A. Wątor, op. cit., s. 94.

Wysunął wówczas projekt poszerzenia zarządu, kontroli działalności delegatów powiatowych, skarbników i bibliotekarzy. Reorganizacja tej instytucji zaczęła się jednak 1906 r. i trwała do 1914 r. Poszła ona w kierunku zmiany wewnętrznej administracji i zaprowadzenia wędrownych bibliotek²⁶.

W 1907 r. B. Chrzanowskiemu została powierzona funkcja referenta Towarzystwa Czytelni Ludowych na Prusy Wschodnie, gdzie rozwój tej instytucji postępował najsłabiej, a kulturze polskiej zagrażało największe niebezpieczeństwo zgermanizowania. W krótkim czasie poszerzył on działalność TCL o trzy powiaty: pucki, wejherowski i gdański. Poza tym urządzał poufne zebrania delegatów powiatowych w celu uczynienia bardziej ścisłymi kontakty z pracownikami oświatowymi na tych terenach. Skrupulatnie nanosił na mapę nowe czytelnie i obserwował wzrost ich liczby²⁷. Dzięki jego zaangażowaniu liczba bibliotek na Pomorzu wzrosła do 342 placówek. Dało to potencjał do obudzenia m.in.: wśród Kaszubów poczucia łączności z narodem polskim²⁸.

Na III Sejmiku Oświatowym, który odbył się w Poznaniu 16 XI 1911 r., B. Chrzanowski wysunął projekt zastosowania na wykładach przeźroczy, postulat organizowania przedstawień teatralnych oraz przedstawił pomysł wydawania dla dzieci elementarza z kolorowymi obrazkami. Zgodę na realizację tego ostatniego w Wydawnictwie Ludowym uważał za największy sukces we własnej pracy oświatowej. Podczas przejażdżek rowerowych po okolicach Poznania rozdawał napotkanym dzieciom polskim egzemplarze elementarza, by mogły się one uczyć języka ojczystego²⁹.

B. Chrzanowski postulował czytanie dzieciom jak największej liczby bajek. Popierał ideę nauczania społeczeństwa od najmłodszych lat celem kształtowania w nich postaw dobra oraz polskości.

Pierwszy kurator Okręgu Szkolnego Poznańskiego (1921–1928)

Dnia 24 I 1921 r. B. Chrzanowski został powołany przez Naczelnika Państwa – Józefa Piłsudskiego – na stanowisko kuratora Okręgu Szkolnego Poznańskiego. Powstała pierwsza scentralizowana polska administracja szkolna na ziemiach byłego zaboru pruskiego. Kurator posiadał znaczny zakres kompetencji i samodzielności³⁰.

Istotę własnej pracy B. Chrzanowski pojmował jako wychowanie nauczycieli w duchu postępowej tradycji pedagogicznej zaczerpniętej od Andrzeja Frycza

26 W. Jakóbczyk, *Towarzystwo Czytelni Ludowych*, Poznań 1982, s. 5–16.

27 B. Chrzanowski, *Oświata ludowa i jej pracownicy: wykład z dnia 11 listopada 1911 r.*, Poznań 1912, s. 2–15.

28 W. Jakóbczyk, *Towarzystwo...*, s. 8–15; zob.: G. Łukomski, op. cit., s. 335.

29 B. Chrzanowski, *Oświata ludowa...*, op. cit., s. 2–15.

30 Zob.: A. Wojtkowski, *Bernard Chrzanowski*, „Kronika Miasta Poznania” 1936, t. 14, s. 508–511.

Modrzewskiego. W wielu środowiskach cieszył się on wielką popularnością. Ceniono go za otwartość na zmiany oraz brak uprzedzeń politycznych czy religijnych. Z perspektywy czasu wyznał, że jako kurator nie chciał, wręcz nie mógł występować jako polityk³¹. Uznał program oświatowy Franciszka Ksawerego Praussa³², po czym już na pierwszym zebraniu Okręgowej Rady Szkolnej Poznania wypowiedział się za szkołą ponadwyznaniową; był przekonany co do wynikających z niej korzyści dla Polski³³. Wywołało to sprzeciw wśród części przywódców politycznych³⁴. Krytyka ta nie przeszkadzała B. Chrzanowskiemu w szanowaniu wartości pracy i godności ludzkiej.

Kurator szczególnie zajmował się wiejskimi szkołami powszechnymi. Gdy sprawował godność senatora Rzeczypospolitej Polskiej, po przejściu na emeryturę tak pisał:

Nie chodzi [...] po wsiach tak bardzo o bogatą wiedzę, lecz o trzy podstawowe sprawy:

1. Prócz oczywiście pisania i rachowania, o doskonałe czytanie, zrozumienie czytanego, rozbudzenie umysłu. Przyzwyczajenie do książki i zainteresowanie nią,
2. O znajomość naszej ziemi, naszej historii, poznanie dokładnie jej wielkich postaci, zbliżenie się do nich,
3. O kulturę duchową: umiłowanie pracy, szacunek bliźniego, głębokie odczucie religii oraz żywą, serdeczną miłość do kraju³⁵.

Kurator często sam wizytował szkoły wiejskie, podróżował po całym podległym mu terenie, bywał w małych miastach i wioskach. Podróże te wzbogacały jego wiedzę i doświadczenie. Rozmowy, które prowadził z uczniami, stały się źródłem jednego

31 Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, rkps 1375, B. Chrzanowski, *Wspomnienia...*, s. 31.

32 Program ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego w rządzie Jędrzeja Moraczewskiego – Franciszka Ksawerego Praussa, ogłoszony w 1918 r., w którym za priorytetowe uznano: przygotowanie projektu ustaw szkolnych, ustalenie bytu nauczających, zjednoczenie szkolnictwa wszystkich dzielnic Polski pod jednym zarządem, wprowadzenie siedmioletniego, bezpłatnego powszechnego obowiązku szkolnego czy też usunięcie obowiązku religijnego w szkołach. Zob. F. Śliwiński, *Ustawodawstwo szkolne i organizacja polskich władz szkolnych oraz szkolnictwa wszystkich stopni w pierwszym dziesięcioleciu istnienia Odrodzenia Państwa Polskiego*, Łódź 1928.

33 Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, rkps 1375, B. Chrzanowski, *Wspomnienia...*, s. 21; I. Schoenbrenner, *Oświata i wychowawcza działalność pierwszego Kuratora Okręgu Szkolnego Poznańskiego Bernarda Chrzanowskiego (1921–1928)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1972, nr 1, s. 22–48.

34 Przywódca ówczesnej Chrześcijańskiej Demokracji ks. Kanonik Stanisław Adamski zarzucał wielkopolskim władzom oświatowym brak zrozumienia dla potrzeb katolickiej edukacji społeczeństwa oraz niereligijność wyrażającą się m.in. zatrudnianiem w Poznaniu nauczycieli – ewangelików. Zob.: B. Michalski, *Działalność społeczno-polityczna Księdza Stanisława Adamskiego w latach 1899–1930*, „Chrześcijanin w Świecie” 1977, nr 11–12 (59–60), s. 14–34.

35 Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, rkps 1375, B. Chrzanowski, *Wspomnienia...*, s. 779.

z jego wielu okólników zawartego w Dzienniku Urzędowym Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego. Pisał w nim:

Zauważyłem, że kierownicy i kierowniczkę szkół powszechnych jeszcze nie dość zwracają uwagę na dobre czytanie. Zdarza się, że dzieci opuszczające szkołę umieją wprawdzie czytać, nawet płynnie, ale czytają błędnie. [...] Jest przewinieniem wobec szkoły i nieposzanowaniem naszej mowy, języka Kochanowskiego i Mickiewicza [...]. Nauczycielstwo winno od samego początku nauki czytania starać się o czytanie dobre, dokładne, wyraźne, w miarę głośnie³⁶.

Wartym podkreślenia jest fakt, że B. Chrzanowski był przeciwny stosowaniu kar cielesnych w szkołach. W jednym z Dzienników Urzędowych Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego z 1921 r. jasno wyraził własne zdanie w tym temacie, pisząc: „Zwracam uwagę na karygodność nadużywania kary cielesnej w ogóle, a mianowicie uderzania dzieci po twarzy”³⁷.

Dla kuratora niezwykle doniosły był problem nauczania historii w wiejskich szkołach. Rozumienie i propagowanie dziejów ojczystych stanowiło jedną z jego życiowych pasji. Szczególnie doceniał on znaczenie Tadeusza Kościuszki w procesie budzenia patriotyzmu i narodowej świadomości w okresie zaborczej niewoli. Przykładał wagę, by nieobce były dzieciom nazwiska wybitnych, zasłużonych Polaków. Troskę o wychowanie patriotyczne wyraził on m.in. w okólniku „Hymn i chorągiew”³⁸, w którym przypominał o konieczności używania symboli narodowych oraz nauczania dzieci słów i melodii hymnu.

Z kolei w okólniku dotyczącym kształcenia dobroci serca B. Chrzanowski wyraził troskę o wychowanie etyczne wszystkich uczniów. Poruszył w nim ideę wpajania dzieciom ideałów europejskiego kręgu kulturowego. Stwierdził:

Kto nie współczuje małej niedoli, ten nie odczuje także i ciężkiej [...]. Dobroć taka powszechnie okazywana, jest dowodem kultury serca całego narodu, do którego pełniący te dobre uczynki należą. A kultura ta jest znów największą chlubą i dumą jako – najszlachetniejsza. Niechby po niej poznawano obywateli Polski³⁹.

36 Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego 1928, nr 3, poz. 1, *Nauka czytania*, Okólnik Kuratora Okr. Szk. Pozn. z dn. 8 lutego 1928 r. Nr O. 872/28, s. 33–34.

37 Dziennik Urzędowy Okręgu Szkolnego Poznańskiego 1921, poz. 16, *Sprawa kary chłosty w szkole*, Okólnik Kuratora Okr. Szk. Pozn. z dn. 24 kwietnia 1921, nr 2, s. 38.

38 Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego 1928, poz. 3, *Hymn i Chorągiew*, Okólnik Kuratora Okr. Szk. Pozn. z dn. 9 lutego 1928 r. Nr O. 873/28, s. 34–35.

39 Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego 1927, poz. 3, *Okólnik dotyczący kształcenia dobroci serca*, Okólnik Kuratora Okr. Szk. Pozn. z dn. 5 listopada 1927 r. Nr O. 2178/27, s. 138–139.

Powyższe okólniki stanowią spuściznę B. Chrzanowskiego – jego swoisty testament. Dorobek ten wskazuje nie tylko na jego wiedzę, lecz także na inspiracje oraz pedagogiczne poglądy kuratora. Da się w nich zauważyć szczególną troskę o dzieci wiejskie: ich edukację i rozwój. B. Chrzanowski planował reformę szkolnictwa, co nie spotkało się z akceptacją władz zwierzchnich i ostatecznie nie zostało całościowo wdrożone.

Nie tylko aktywność oświatowa...

Nie sposób nie zauważyć, że B. Chrzanowski przez całe swoje życie prowadził szeroką działalność polityczną. Wstępem do tego typu zaangażowania było jego członkostwo w komitecie redakcyjnym „Przeglądu Poznańskiego. Tygodnika Politycznego, Społecznego i Literackiego”⁴⁰. Grupa skupiona wokół tego tygodnika miała ambicje kulturalne. Poglądy jej członków były tylko częściowo zbieżne z programem ruchu ludowego.

Pierwszą organizacją polityczną, w której rozpoczął działalność B. Chrzanowski w 1899 r., była wszechpolska Liga Narodowa. Była ona inspiratorką powstania ruchu narodowo-demokratycznego, a jej pierwszą formalną organizacją stało się powołane w 1909 r. Polskie Towarzystwo Demokratyczne, które po roku zmieniło nazwę na Towarzystwo Narodowo-Demokratyczne. Jego prezesem został B. Chrzanowski. Naczelnym hasłem tej organizacji była walka narodowa. Jej członkowie dążyli do zainteresowania nią wszystkich warstw społecznych. W ten sposób pragnęli odwrócić uwagę od rodzącego się wówczas konfliktu społecznego pomiędzy wsią i miastem. Przeciwni walkom klasowym prowadzili na szeroką skalę pracę kulturalno-oświatową⁴¹. Tego rodzaju ideologia odcisnęła decydujące piętno na kształtowaniu się postawy B. Chrzanowskiego jako działacza politycznego, a także społecznego.

Wartym podkreślenia jest fakt, że głosami polskich wyborców B. Chrzanowskiego wybrano na posła do parlamentu niemieckiego w Berlinie, gdzie reprezentował okręg poznański. Funkcję tę sprawował w latach 1901–1910, broniąc polskich interesów w zakresie edukacji i kultury.

Poglądy polityczne B. Chrzanowskiego ewoluowały. Z biegiem czasu był on bliższy ideologii ruchu ludowego, niż młodzieży narodowo-demokratycznej, której hasła uważał za zbyt radykalne, gdyż – jego zdaniem – godziły one w jedność narodową. Stąd po odzyskaniu przez Polskę niepodległości odszedł od endecji⁴².

40 Tygodnik działał w latach 1894–1896. B. Chrzanowski był też jego udziałowcem.

41 *Teczka Bernarda Chrzanowskiego*, [w:] *Liga Narodowa. Życiorysy i relacje członków*, BPAN-PAU Kraków, sygn. 7785, t. 5.

42 Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, rkps 1375, B. Chrzanowski, *Wspomnienia...*, s. 441–442; A. Czubiński, Z. Grot, B. Miśkiewicz, *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919. Zarys dziejów*, Warszawa 1978, s. 76–158.

Oprócz tego B. Chrzanowski związany z harcerstwem oraz skautingiem. Szerokie spektrum działalności B. Chrzanowskiego potwierdza jego sprawność intelektualną oraz organizacyjną⁴³. Należy jednak podkreślić, że we wszystkich tych aktywnościach nieobce były mu sprawy wsi, zwłaszcza w zakresie edukacji i krzewienia kultury polskiej. Poprzez członkostwo w organizacjach czy towarzystwach o konotacjach politycznych miał on możliwość większego wpływu na lokalne sprawy wagi państwowej (narodowej). Dzięki temu w zakresie edukacji dzieci i młodzieży wiejskiej uczynił bardzo wiele, co potwierdzają powyższe fakty. Wywodząc się ze wsi, rozumiał problemy ludzi mieszkających w małych miejscowościach. Zdobywając odpowiednie wykształcenie i doświadczenie, zniwelował lub rozwiązał wiele problemów.

Zakończenie

Bernard Chrzanowski przez szereg działań na rzecz oświaty zasłużył na miano ludowego działacza oświatowego. Jego wiedza, szerokie kontakty oraz umiejętność odnajdywania się w każdym środowisku dały wymierne efekty, które przyczyniły się do rozwoju polskich wsi. Jako kurator Okręgu Szkolnego Poznańskiego wizytował szkoły wiejskie, a nauczycielom dawał wskazówki jak edukować najmłodszych. Organizował wykłady dla ludu w zaborze pruskim w ramach Towarzystwa Wykładów Ludowych im. Adama Mickiewicza oraz aktywnie działał na rzecz Towarzystwa Czytelnia Ludowych. Niewątpliwie był aktywistą, który część własnego, bogatego życia poświęcił na rzecz edukacji ludzi zamieszkujących małe miejscowości.

Bibliografia

Źródła archiwalne i rękopiśmienne

- Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, rkps 1375, B. Chrzanowski, *Wspomnienia*, cz.1, 2.
- Chrzanowski B., *Dziesięć lat tajnych wycieczek młodzieży z zaboru pruskiego do Krakowa 1905–1914*, „Niepodległość” 1931, z. 2.
- Chrzanowski B., *Miłuję Sokoła*, [w:] *Srebrna Księga Sokoła Poznańskiego 1886–1911*, Poznań 1911.
- Chrzanowski B., *Nasze położenie kulturalne w zaborze pruskim. Przemówienie na wiecu „Straży” w Poznaniu 20-go czerwca 1905 r.*, Poznań 1905.
- Chrzanowski B., *Wychowawcze znaczenie opowiadanej bajki*, „Przegląd Oświatowy” 1916, nr 11.
- Chrzanowski B., *Z niewoli do wolności. Z dziejów Związku Sokołów Polskich w państwie niemieckim*, Poznań 1929.

43 W. Jakóbczak, *Bernard Chrzanowski 1861–1944*, [w:] *Wielkopolskie XIX wieku*, t. II, Poznań 1969, s. 467–491; idem, *Bernard Chrzanowski (1861–1944)*, [w:] *Zasłużeni Wielkopolskie XIX wieku*, Warszawa 1987, s. 131–140.

- Czubiński A., Grot Z., Miśkiewicz B., *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919. Zarys dziejów*, Warszawa 1978.
- Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego 1927, poz. 3, *Okólnik dotyczący kształcenia dobroci serca*, Okólnik Kuratora Okr. Szk. Pozn. z dn. 5 listopada 1927 r. Nr O. 2178/27.
- Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego 1928, nr 3, poz. 1, *Nauka czytania*, Okólnik Kuratora Okr. Szk. Pozn. z dn. 8 lutego 1928 r. Nr O. 872/28.
- Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego 1928, poz. 3, *Hymn i Chorągiew*, Okólnik Kuratora Okr. Szk. Pozn. z dn. 9 lutego 1928 r. Nr O. 873/28.
- Dziennik Urzędowy Okręgu Szkolnego Poznańskiego 1921, poz. 16, *Sprawa kary chłosty w szkole*, Okólnik Kuratora Okr. Szk. Pozn. z dn. 24 kwietnia 1921, nr 2.
- Dziesięć lat Towarzystwa Wykładów Ludowych im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, za Tow. Wykł. Ludowych im. Ad. Mickiewicza Bernard Chrzanowski, Poznań 1910.
- „Kurier Poznański” z dn. 19 lutego 1902.
- Śliwiński F., *Ustawodawstwo szkolne i organizacja polskich władz szkolnych oraz szkolnictwa wszystkich stopni w pierwszym dziesięcioleciu istnienia Odrodzenia Państwa Polskiego*, Łódź 1928.
- Teczka Bernarda Chrzanowskiego*, [w:] *Liga Narodowa. Życiorysy i relacje członków*, BPAN-PAU Kraków, sygn. 7785.
- Verinsgesetz vom 19. April 1908*, [w:] *Deutsches Reichsgesetzblatt 1908*, Bd. 18.
- Wojtkowski A., *Bernard Chrzanowski*, „Kronika Miasta Poznania” 1936, t. 14.
- Zalewski Z., *Koniec niewoli (od r. 1890 do dni naszych)*, „Roczniki Historyczne” 1925, t. 1.

Literatura

- Jakóbczak W., *Bernard Chrzanowski 1861–1944*, [w:] *Wielkopole XIX wieku*, t. II, Poznań 1969.
- Jakóbczak W., *Bernard Chrzanowski (1861–1944)*, [w:] *Zasłużeni Wielkopole XIX wieku*, Warszawa 1987.
- Jakóbczak W., *Towarzystwo Czytelni Ludowych*, Poznań 1982.
- Łukomski G., *Bernard Chrzanowski (1861–1944). Biografia Polaka zachodniokresowego*, Poznań–Opalenica 2005.
- Michalski B., *Działalność społeczno-polityczna Księdza Stanisława Adamskiego w latach 1899–1930*, „Chrześcijanin w Świecie” 1977, nr 11–12 (59–60).
- Powidzki T., *Sokół Wielkopolski w dążeniu do niepodległości. Z dziejów Związku Sokółów Polskich w państwie niemieckim*, Poznań 1934.
- Schoenbrenner I., *Oświata i wychowawcza działalność pierwszego Kuratora Okręgu Szkolnego Poznańskiego Bernarda Chrzanowskiego (1921–1928)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1972, nr 1.
- Wątor A., *Bernard Chrzanowski i jego relacja o pracy w Lidze Narodowej*, „Historia Slavorum Occidentis” 2023, nr 37.
- Woner T., *Bernard Chrzanowski (1861–1944), adwokat poznański*, „Palestra” 1974, nr 10.